

आधुनिक युगातील समाज माध्यमे आणि बदलता कौटुंबिक संवाद-वर्तमान सामाजिक आव्हानांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास

प्रा. नितिन गुलाबराव पाटील

समाजशास्त्र विभाग, जयहिंद शैक्षणिक संस्थेचे झेड. बी. पाटील महाविद्यालय, धुळे

सारांश:

डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या विस्तारामुळे कौटुंबिक संवादाची साधने, स्वरूप आणि परस्पर अपेक्षा यांमध्ये परिवर्तन होत आहे. समाजमाध्यमांनी भौगोलिक अंतर ओलांडून संपर्क साधण्याच्या संधी उपलब्ध केल्या आहेत. त्याचबरोबर प्रत्यक्ष संभाषणातील व्यत्यय, वैयक्तिक गोपनीयता, डिजिटल विषमता, पिढ्यांमधील मतभेद आणि माहितीची विश्वासार्हता यांसंबंधी प्रश्न निर्माण झाले आहेत. प्रस्तुत लेखात कुटुंबसंस्था, सामाजीकरण, सामाजिक परिवर्तन आणि डिजिटल साक्षरता या संकल्पनांच्या आधारे बदलत्या कौटुंबिक संवादाचे विश्लेषण केले आहे. हा अभ्यास दुय्यम स्रोतांवर आधारित असून त्यातील विवेचन विशिष्ट भौगोलिक क्षेत्रापुरते मर्यादित ठेवलेले नाही. निवडक स्रोतांतील संकल्पना आणि निरीक्षणांचा उपयोग व्यापक सामाजिक प्रक्रियांचे आकलन करण्यासाठी केला आहे.

कुटुंबातील संवादाचे स्वरूप केवळ तांत्रिक साधनांवर अवलंबून नसून आर्थिक परिस्थिती, अधिकारसंबंध, वय, लिंग, शिक्षण आणि भावनिक अपेक्षा यांच्याशीही संबंधित असते. त्यामुळे डिजिटल संपर्काचे मूल्यमापन करताना उपलब्धता, सहभाग, संवादाची गुणवत्ता आणि परस्पर जबाबदारी यांचा एकत्रित विचार आवश्यक ठरतो. विश्वासाधारित संवाद, संमतीचा आदर, चिकित्सक माध्यमवापर आणि सामायिक नियम यांच्या साहाय्याने समाजमाध्यमांचा कौटुंबिक संबंधांसाठी विधायक उपयोग करता येऊ शकतो.

मुख्य शब्द: समाजमाध्यमे, कौटुंबिक संवाद, कुटुंबसंस्था, सामाजीकरण, डिजिटल साक्षरता, सामाजिक परिवर्तन, गोपनीयता, पिढ्यांमधील संबंध.

प्रस्तावना: कुटुंब ही व्यक्तीच्या सामाजिक आणि भावनिक जीवनाला आकार देणारी महत्त्वाची संस्था आहे. व्यक्तीला सहजीवन, परस्पर जबाबदारी, सामाजिक मूल्ये आणि भावनिक अभिव्यक्ती यांचा प्राथमिक अनुभव कुटुंबातून प्राप्त होतो. या प्रक्रियेत संवादाची भूमिका मध्यवर्ती असते. संवादाद्वारे अनुभवांची देवाणघेवाण, भूमिकांचे निर्धारण, मतभेदांचे निराकरण आणि संबंधांचे सातत्य साधले जाते.

डिजिटल माध्यमांच्या प्रसारामुळे या प्रक्रियेला नवीन आयाम प्राप्त झाले आहेत. प्रत्यक्ष संभाषणासोबत लिखित संदेश, ध्वनिसंदेश, छायाचित्रे आणि दृश्यसंवाद यांचा वापर होऊ लागला आहे. परिणामी कौटुंबिक संपर्काची व्याप्ती वाढली असली, तरी संवादातील भावनिक आशय, लक्षपूर्वक सहभाग आणि वैयक्तिक मर्यादा यांविषयी नव्याने विचार करण्याची आवश्यकता निर्माण झाली आहे.

प्रस्तुत लेखाचा उद्देश समाजमाध्यमे आणि कौटुंबिक संवाद यांतील संबंधांचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण करणे हा आहे. या संबंधांचा विचार करताना तंत्रज्ञानाबरोबर सामाजिक परिस्थिती आणि दैनंदिन व्यवहारांनाही महत्त्व दिले आहे.

1. अभ्यासाची उद्दिष्टे आणि पद्धती:

प्रस्तुत अभ्यासाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत-

- समाजमाध्यमांच्या संदर्भात कौटुंबिक संवादातील बदलांचे स्वरूप स्पष्ट करणे.

- डिजिटल संपर्क आणि भावनिक जवळीक यांतील संबंधांचे विश्लेषण करणे.
- सामाजीकरण, पिढ्यांमधील संबंध आणि डिजिटल विषमता यांचा परस्परसंबंध तपासणे.
- गोपनीयता, माहितीची विश्वासार्हता आणि सामायिक वेळ यांसंबंधी आव्हानांचे विवेचन करणे.
- विधायक कौटुंबिक संवादासाठी उपयुक्त दिशांचा विचार करणे.

हा अभ्यास वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक स्वरूपाचा असून दुय्यम स्रोतांवर आधारित आहे. समाजशास्त्रीय पाठ्यपुस्तके, विश्वकोशीय नोंदी, संशोधन अहवाल, वैचारिक लेख आणि संस्थात्मक मार्गदर्शक प्रकाशनांचा आधार घेतला आहे. स्वतंत्र क्षेत्रीय सर्वेक्षण केलेले नाही. विशिष्ट क्षेत्रातील स्रोतांचा उपयोग करताना त्यांतील निरीक्षणांना सार्वत्रिक निष्कर्ष मानलेले नाही.

2. कुटुंबसंस्था आणि संवादाची समाजशास्त्रीय चौकट:

कौटुंबिक संवाद हा व्यापक सामाजिक संबंधांचा एक भाग आहे. घरातील श्रमविभाजन, निर्णयप्रक्रिया, अधिकार आणि परस्पर अपेक्षा यांमधून संवादाची दिशा निश्चित होत असते. त्यामुळे कोण बोलते, कोणाचे म्हणणे ऐकले जाते आणि कोणाला निर्णयांमध्ये स्थान मिळते, हे प्रश्न महत्त्वाचे ठरतात.

“‘कुटुंबसंस्था’ या विश्वकोशीय नोंदीतील विवेचनानुसार कुटुंबाची रचना आणि कार्ये सामाजिक, सांस्कृतिक व आर्थिक परिस्थितीशी संबंधित असतात. कुटुंबातील श्रमविभाजन, सत्ता, अधिकार आणि दर्जा यांच्या वाटपाला त्याच्या अंतर्गत संघटनेत महत्त्वाचे स्थान असते.”¹ या संकल्पनात्मक चौकटीत डिजिटल संवादाचेही विश्लेषण करता येते. कौटुंबिक समाजमाध्यम गटात सर्व सदस्य सहभागी असले, तरी प्रत्येकाला समान अभिव्यक्तिस्वातंत्र्य मिळतेच असे नाही. काही सदस्य निर्णय कळवतात, काही प्रतिक्रिया देतात, तर काहींची भूमिका केवळ संदेश स्वीकारण्यापुरती राहू शकते.

त्यामुळे संवादाच्या तांत्रिक उपलब्धतेसोबत सहभागाचे स्वरूप तपासणे आवश्यक आहे. अर्थपूर्ण संवादासाठी प्रत्येक सदस्याला प्रश्न विचारण्याची, असहमती व्यक्त करण्याची आणि स्वतःचे अनुभव सांगण्याची संधी मिळाली पाहिजे.

3. सामाजिक परिवर्तन आणि दूरस्थ कौटुंबिक संबंध:

शिक्षण, रोजगार, व्यवसाय आणि जीवनशैलीतील बदलांमुळे कुटुंबातील सदस्यांचे दैनंदिन सहजीवन विविध प्रकारे पुनर्रचित होते. सदस्य वेगवेगळ्या ठिकाणी राहत असतानाही कौटुंबिक संबंध टिकवण्याची आवश्यकता कायम राहते.

“‘समाजशास्त्र - भारतीय समाजाची ओळख’ या पाठ्यपुस्तकात औद्योगिकीकरण, नागरीकरण आणि स्थलांतर यांच्या संदर्भात कुटुंबाच्या आकारातील व रचनेतील बदल स्पष्ट केले आहेत. या विवेचनातून कौटुंबिक परिवर्तनाचा व्यापक सामाजिक प्रक्रियांशी असलेला संबंध समजतो.”² या पार्श्वभूमीवर समाजमाध्यमे दूरस्थ सदस्यांमध्ये दैनंदिन संपर्क राखण्याचे साधन ठरू शकतात. आरोग्याची माहिती कळवणे, घरगुती निर्णयांवर चर्चा करणे आणि महत्त्वाच्या प्रसंगांमध्ये सहभागी होणे यांसाठी त्यांचा उपयोग होतो.

तथापि, संपर्क आणि प्रत्यक्ष काळजी यांच्या गरजा वेगवेगळ्या असतात. आजारी सदस्याची विचारपूस करणे आणि त्याच्या देखभालीची जबाबदारी स्वीकारणे यांसाठी भिन्न कृती आवश्यक असतात. म्हणून डिजिटल संपर्कासोबत प्रत्यक्ष मदत, भेटी आणि जबाबदाऱ्यांचे नियोजन विचारात घ्यावे लागते.

4. संपर्काची वारंवारता आणि भावनिक गुणवत्ता:

डिजिटल संवादामध्ये संदेशांची देवाणघेवाण वेगाने होऊ शकते. परंतु संदेशांची संख्या ही भावनिक जवळिकीचे संपूर्ण मोजमाप ठरत नाही. व्यक्तीचे म्हणणे लक्षपूर्वक ऐकणे, त्यामागील भावना समजून घेणे आणि आवश्यक प्रतिसाद देणे यांतून संवादाची गुणवत्ता स्पष्ट होते.

“समाजमाध्यमे आणि संवाद’ या लेखात गुरुदत्त वागदेकर यांनी समाजमाध्यमांची संपर्क साधण्याची क्षमता अधोरेखित करतानाच संवादातील संवेदनशीलता आणि अर्थपूर्णता टिकवण्याची आवश्यकता व्यक्त केली आहे. त्यांच्या विवेचनात दूरस्थ संपर्काचे सामर्थ्य आणि प्रत्यक्ष संवादासमोरील आव्हाने यांचा विचार येतो.”³ या दृष्टिकोनातून डिजिटल संपर्काचे मूल्यमापन करताना प्रतिसादाचा वेग आणि प्रतिसादाची समर्पकता यांमध्ये फरक करावा लागतो. त्वरित प्रतिक्रिया मिळाल्याने समाधान मिळू शकते, मात्र गुंतागुंतीच्या अनुभवांवर चर्चा करण्यासाठी अधिक वेळ आणि एकाग्रता आवश्यक असते.

तसेच संदेशाला उशिरा उत्तर मिळण्यामागे काम, थकवा किंवा वैयक्तिक परिस्थिती असू शकते. प्रतिसादाविषयीच्या अव्यक्त अपेक्षा स्पष्ट केल्यास गैरसमज कमी करण्यास मदत होऊ शकते.

5. सामाजीकरण आणि पिढ्यांमधील परस्पर शिक्षण:

कुटुंबातून व्यक्तीला सामाजिक मूल्ये, वर्तनपद्धती आणि परस्पर संबंधांचे संकेत शिकायला मिळतात. डिजिटल वातावरणात या प्रक्रियेत विविध माध्यमस्रोत आणि ऑनलाइन समूहही सहभागी होतात.

“अकरावीच्या ‘समाजशास्त्र’ पाठ्यपुस्तकात कुटुंब, समवयस्क समूह, शाळा आणि प्रसारमाध्यमे यांचा सामाजीकरणाची साधने म्हणून विचार केला आहे. तांत्रिक विस्तारामुळे व्यक्तीला उपलब्ध होणाऱ्या सामाजिक अनुभवांची व्याप्ती बदलते, हे या विवेचनातून स्पष्ट होते.”⁴ कौटुंबिक सामाजीकरणाचा अभ्यास करताना माध्यमांमधून येणाऱ्या कल्पना आणि घरातील मूल्यव्यवस्था यांतील संबंध तपासता येतात. मुलांना किंवा तरुणांना आवडणाऱ्या आशयामागील कारणे समजून घेतल्यास चर्चा अधिक परिणामकारक होऊ शकते.

याचबरोबर पिढ्यांमधील शिक्षणाची प्रक्रिया परस्पर स्वरूपाची असू शकते. तरुण सदस्य उपकरणे वापरण्याचे कौशल्य शिकवू शकतात, ज्येष्ठ सदस्य अनुभवाच्या आधारे निर्णयांचे सामाजिक परिणाम समजावून सांगू शकतात. परस्पर कौशल्यांना मान्यता मिळाल्यास शिकणे आणि शिकवणे या भूमिका अधिक लवचीक होतात.

6. डिजिटल विषमता आणि सहभागाच्या संधी:

डिजिटल सहभागासाठी उपकरणांची उपलब्धता आवश्यक असली, तरी ती पुरेशी अट नाही. वापरण्याचे कौशल्य, इंटरनेटची सुविधा, भाषिक सुलभता, उपलब्ध वेळ आणि वापरावरील नियंत्रण यांचाही विचार करावा लागतो.

“असर 2024’च्या महाराष्ट्र ग्रामीण मराठी अहवालात 14-16 वयोगटासाठी स्मार्टफोनची घरातील उपलब्धता, वापरण्याची क्षमता आणि वैयक्तिक मालकी यांची स्वतंत्र नोंद केली आहे. या भिन्न निर्देशांकांमुळे डिजिटल सहभागाच्या अभ्यासात उपलब्धता, कौशल्य आणि मालकी यांतील फरक ओळखण्याचे महत्त्व स्पष्ट होते.”⁵ हा अहवाल विशिष्ट वयोगटाच्या आणि क्षेत्राच्या नमुन्याशी संबंधित आहे. त्यातील निष्कर्ष सर्व कुटुंबांना लागू करता येत नाहीत. तथापि, त्यातील मापनपद्धती कौटुंबिक डिजिटल सहभागाचा विचार करण्यासाठी उपयुक्त प्रश्न उपलब्ध करून देते.

घरात एकच उपकरण असल्यास त्याचा वापर कोणाला, कशासाठी आणि किती वेळ मिळतो, हे तपासावे लागते. तसेच दृष्टी, श्रवण किंवा वाचनाशी संबंधित अडचणी असलेल्या सदस्यांना संवादात सहभागी

होण्यासाठी सुलभ पर्याय आवश्यक असू शकतात. त्यामुळे डिजिटल समावेशनात साधनवाटपासोबत वापराच्या प्रत्यक्ष संधींनाही महत्त्व आहे.

7. विश्वास, गोपनीयता आणि संमती:

कौटुंबिक संबंधांमध्ये जवळीक असली, तरी प्रत्येक सदस्याची वैयक्तिक मर्यादा आणि स्वायत्तता विचारात घ्यावी लागते. छायाचित्रे, आरोग्यविषयक माहिती, वैयक्तिक संदेश किंवा कौटुंबिक मतभेद डिजिटल स्वरूपात प्रसारित करताना संमतीचा प्रश्न उपस्थित होतो.

“युनिसेफ इंडिया, राष्ट्रीय बाल हक्क संरक्षण आयोग आणि सायबर पीस फाउंडेशन यांच्या पालकांसाठीच्या मार्गदर्शक प्रकाशनात मुलांच्या ऑनलाइन अनुभवांविषयी संवाद साधणे, विश्वास निर्माण करणे आणि चर्चेतून कौटुंबिक नियम ठरवणे यांवर भर दिला आहे.”⁶ या मार्गदर्शनाचा विचार करताना वय आणि जबाबदारीनुसार सुरक्षिततेच्या उपायांचे स्वरूप ठरवावे लागते. नियमांमागील कारणे स्पष्ट करणे आणि संबंधित सदस्याचे म्हणणे ऐकणे महत्त्वाचे ठरते.

कुटुंबातील गोपनीयतेची संस्कृती परस्पर आदरातून विकसित होऊ शकते. एखाद्याच्या माहितीचे प्रसारण करण्यापूर्वी त्याची संमती घेणे आणि त्याने व्यक्त केलेल्या मर्यादांचा आदर करणे या पद्धती विश्वास टिकवण्यास उपयुक्त ठरू शकतात.

8. माहितीची विश्वासाहता आणि चिकित्सक माध्यमवापर:

समाजमाध्यमांमधून आलेल्या माहितीची सत्यता तपासणे ही डिजिटल साक्षरतेची महत्त्वाची बाजू आहे. परिचित व्यक्तीकडून संदेश आला असल्याने तो अचूक असेलच असे मानता येत नाही. संदेश पाठवणाऱ्याचा हेतू आणि माहितीची तथ्यात्मक अचूकता स्वतंत्रपणे तपासावी लागते.

“स्व-विकास व कलारसास्वाद’ या पाठ्यपुस्तकातील समाजमाध्यमांविषयीच्या विवेचनात माहितीची शहानिशा करण्याची आवश्यकता स्पष्ट केली आहे. ऑनलाइन सादरीकरण आणि प्रत्यक्ष जीवन यांतील फरक तसेच डिजिटल प्रतिक्रियांमुळे निर्माण होणारे गैरसमज यांचाही विचार करण्यात आला आहे.”⁷ कौटुंबिक गटांमध्ये माहितीच्या पडताळणीची सामायिक पद्धत विकसित करता येते. मूळ स्रोत, प्रकाशनाची तारीख आणि संपूर्ण संदर्भ तपासणे यांसारख्या कृती त्यासाठी उपयुक्त ठरतात.

चुकीची माहिती निदर्शनास आणताना व्यक्तीचा अपमान होणार नाही, याची काळजी घेणेही आवश्यक आहे. व्यक्तीवरील टीकेऐवजी माहितीतील त्रुटींवर चर्चा केल्यास संवादासाठी अनुकूल वातावरण टिकवता येऊ शकते.

9. डिजिटल वापर आणि सामायिक वेळेचे नियोजन:

कौटुंबिक जीवनात शिक्षण, काम, मनोरंजन, विश्रांती आणि परस्पर सहवास यांसाठी वेळ उपलब्ध करून द्यावा लागतो. उपकरणवापराचे मूल्यमापन करताना त्याचा उद्देश आणि परिस्थिती समजून घेणे आवश्यक असते.

“प्रज्ञाता” मार्गदर्शक तत्त्वांविषयीच्या मराठी प्रसिद्धिपत्रकात डिजिटल शिक्षणाच्या संदर्भात ऑनलाइन आणि ऑफलाइन उपक्रमांचे संतुलन, सर्वसमावेशकता, शारीरिक-मानसिक स्वास्थ्य आणि सायबर सुरक्षितता यांचा विचार करण्यावर भर दिला आहे.”⁸ या मार्गदर्शनातील संतुलित नियोजनाची दिशा कौटुंबिक चर्चेसाठी उपयुक्त ठरू शकते. मात्र डिजिटल शिक्षणासाठीच्या सूचनांना सर्व प्रकारच्या समाजमाध्यमवापराचे सार्वत्रिक नियम समजू नये.

कुटुंबांनी आपल्या गरजांनुसार सामायिक वेळ ठरवावा. भोजन, चर्चा किंवा विश्रांतीच्या वेळी उपकरणवापराविषयी परस्पर संमतीने नियम करता येतात. कामाच्या तातडीच्या गरजा आणि आवश्यक संपर्क यांसाठी व्यवहार्य अपवाद ठेवता येतात. नियमांचे पालन सर्व संबंधित सदस्यांनी करणे त्यांच्या स्वीकारार्हतेसाठी महत्त्वाचे ठरते.

10. विधायक कौटुंबिक संवादाच्या दिशा:

कौटुंबिक संवाद सुधारण्यासाठी डिजिटल साधनांच्या वापराबरोबर परस्पर संबंधांच्या गुणवत्तेकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे. यासाठी पुढील दिशा विचारात घेता येतात,

- **सहभागाची समान संधी:** वय, लिंग आणि तांत्रिक कौशल्यांतील फरक लक्षात घेऊन प्रत्येकाला मत मांडण्याची संधी द्यावी.
- **लक्षपूर्वक संभाषण:** महत्त्वाच्या वैयक्तिक किंवा कौटुंबिक विषयांवर चर्चा करताना पुरेसा वेळ आणि एकाग्रता उपलब्ध करून द्यावी.
- **स्पष्ट अपेक्षा:** संदेशांना प्रतिसाद, संपर्काची वेळ आणि आवश्यक उपलब्धता यांविषयी परस्पर अपेक्षा स्पष्ट कराव्यात.
- **संमतीचा आदर:** वैयक्तिक माहिती, छायाचित्रे आणि अनुभव प्रसारित करण्यापूर्वी संबंधित व्यक्तीची संमती घ्यावी.
- **परस्पर डिजिटल शिक्षण:** उपकरणवापर, सुरक्षितता आणि माहितीची पडताळणी यांविषयी सदस्यांनी एकमेकांना मदत करावी.
- **नियमांचे पुनरावलोकन:** शिक्षण, रोजगार, आरोग्य आणि वयानुसार गरजा बदलत असल्याने कौटुंबिक नियमांचा वेळोवेळी आढावा घ्यावा.

या दिशांची अंमलबजावणी कुटुंबाच्या विशिष्ट परिस्थितीनुसार करावी लागेल. त्यासाठी सर्व सदस्यांच्या अनुभवांना स्थान देणारी संवादप्रक्रिया आवश्यक आहे.

निष्कर्ष:

समाजमाध्यमे आणि कौटुंबिक संवाद यांतील संबंध बहुआयामी आहेत. डिजिटल साधने संपर्काची व्याप्ती वाढवतात, त्यांचा कौटुंबिक जीवनातील उपयोग सामाजिक परिस्थिती, परस्पर अपेक्षा आणि जबाबदाऱ्यांच्या वाटपाशी संबंधित असतो. त्यामुळे या परिवर्तनाचे विश्लेषण करताना तांत्रिक उपलब्धतेसोबत सहभागाची समानता, भावनिक गुणवत्ता आणि वैयक्तिक स्वायत्तता विचारात घेणे आवश्यक ठरते.

प्रस्तुत विवेचनातून संपर्क, संवाद आणि भावनिक आधार यांतील भिन्नता स्पष्ट होते. उपकरणे उपलब्ध असतानाही काही सदस्यांचा सहभाग मर्यादित राहू शकतो. त्याचप्रमाणे नियमित संदेशवहनातून सर्व भावनिक गरजा पूर्ण होतीलच असे नाही. म्हणून विश्वासाधारित संभाषण, माहितीची चिकित्सा, संमतीचा आदर आणि सामायिक वेळेचे नियोजन या बाबींना महत्त्व द्यावे लागते. विविध सामाजिक परिस्थितींतील कुटुंबांचे तुलनात्मक आणि क्षेत्रीय संशोधन या विषयाचे अधिक सखोल आकलन घडवू शकेल.

संदर्भसूची:

1. vishwakosh.marathi.gov.in (महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ. 'कुटुंबसंस्था'.)
2. महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ. समाजशास्त्र : भारतीय समाजाची ओळख, इयत्ता बारावी. पुणे : बालभारती. प्रथमावृत्ती 2020. पृष्ठ. क्र. 68.
3. वागदेकर गुरुदत्त. 'समाजमाध्यमे आणि संवाद'. मराठी फ्री प्रेस जर्नल, 24 जानेवारी 2026.

4. महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ. समाजशास्त्र, इयत्ता अकरावी. पुणे : बालभारती. प्रथमावृत्ती 2019. पृष्ठ. क्र. 70.
5. असर केंद्र. असर 2024 : महाराष्ट्र ग्रामीण, मराठी राज्य अहवाल. 'डिजिटल साक्षरता : 14-16 वयोगटातील मुलांकरिता'. पृष्ठ. क्र. 152,
6. UNICEF India, National Commission for Protection of Child Rights, and Cyber Peace Foundation. For Parents: Keeping Children Safe Online During the COVID-19 Pandemic. April 2020. पृष्ठ. क्र. 2.
7. महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ. स्व-विकास व कलारसास्वाद, इयत्ता दहावी. पुणे : बालभारती. प्रथमावृत्ती 2018. पृष्ठ. क्र. 59.
8. भारत सरकार, पत्र सूचना कार्यालय, मुंबई. 'केंद्रीय मनुष्यबळ विकास मंत्र्यांनी आभासी पद्धतीने डिजिटल शिक्षणावरील प्रज्ञाता मार्गदर्शक तत्वे केली जारी'. मराठी प्रसिद्धिपत्रक, 14 जुलै 2020.